

Φωτεινή ΔΕΚΑΖΟΥ-ΣΤΕΦΑΝΟΠΟΥΛΟΥ

Εργασίες και δραστηριότητες γυναικών στην κλασική Αθήνα

Οι πληροφορίες των πηγών σχετικά με την εργασία των γυναικών στην κλασική Αθήνα αναφέρονται συνήθως στα «ἔνδον ἔργα» και επικεντρώνονται στα καθήκοντα διαχείρισης του συζυγικού οίκου. Είναι ενδεικτική η εικόνα που αποτυπώνεται στην γνωστή πραγματεία του Ξενοφώντα με τον τίτλο «Οικονομικός»¹ όπου, στον διάλογο ανάμεσα στον Σωκράτη και τον «καλό κάγαδό» Αθηναίο Ισχόμαχο, καταγράφονται με

1. Ο ιστορικός και στρατιωτικός Ξενοφών γεννήθηκε το 434 π. Χ. στην Αθήνα, έζησε περιπετειώδη ζωή και πέθανε το 355 π. Χ. στην Κόρινθο. Στα έργα του συγκαταλέγονται: Κύρου Ανάβασις, Κύρου Παιδεία, Ελληνικά, Απομνημονεύματα, Συμπόσιον, Απολογία Σωκράτους, Αγησίλαος, Λακεδαιμονίων Πολιτεία, Ιππαρχικός, Κυνηγετικός, Οικονομικός, Πόροι ή περί προσόδων. Στον Οικονομικό, ο οποίος θεωρείται ιδιαίτερα αξιόλογο έργο, διαλέγεται ο Σωκράτης με τον Κριτόβουλο αφενός και με τον Ισχόμαχο αφετέρου. Στους διαλόγους αυτούς εγκωμιάζεται η γεωργία, εξαιρούνται τα πλεονεκτήματα της γεωργικής τέχνης και επακολουθεί η διδασκαλία για την άριστη διοίκηση και εκτέλεση των γεωργικών εργασιών. Ειδικότερα, στον διάλογο Σωκράτη και Ισχόμαχου, ο οποίος αποτελεί το πρότυπο του «καλού κάγαδοῦ» Αθηναίου πολίτη, αναφέρεται ο σκοπός του γάμου, οι σχέσεις των συζύγων καθώς και τα καθήκοντα και οι εργασίες της γυναίκας στον συζυγικό οίκο.

διεξοδικό τρόπο— εκτός από το «παιδοποιεῖσθαι γνησίως»² —οι εργασίες, οι οποίες αναλογούσαν στην έγγαμη Αθηναία και την επιβάρυναν σε όλη την διάρκεια της ζωής της.

Ο Ισχόμαχος, απαντώντας στα σχετικά ερωτήματα του Σωκράτη, αναφέρει ότι η σύζυγός του ήταν μόλις δεκαπέντε ετών³, όταν την παντρεύτηκε και δεν γνώριζε τίποτα για τον κόσμο⁴ αλλά είχε διδαχτεί στο πατρικό της σπίτι την υφαντική τέχνη καθώς και την μαγειρική⁵. Συνεχίζοντας την αφήγησή του επισημαίνει ότι ξεκίνησε να την εκπαιδεύει⁶ μόνο όταν σιγουρεύτηκε πως είχε ξεθαρρέψει και είχε «εξημερωθεί» ώστε να μπορεί να συζητήσει: «ἐπεὶ ἤδη μοι χειροήθης ἦν καὶ ἐτετιθαύσετο ὥστε διαλέγεσθαι»⁷.

Άρχισε τότε να της εξηγεί την κατανομή των ρόλων των συζύγων στην κοινή τους ζωή⁸ λέγοντας ότι οι άνδρες έχουν σωματική δύναμη και αντοχή στα καιρικά φαινόμενα, τις κακουχίες και τις εκστρατείες ενώ ο οργανισμός της γυναίκας είναι λιγότερο ανθεκτικός και δυνατός. Διαθέτει όμως η γυναίκα περισσότερη στοργή και τρυφερότητα, που την καθιστούν καταλληλότερη για την ανατροφή των νεογνών. Έτσι το συμπέρασμα προκύπτει αβίαστα: «Ἐπεὶ δ' ἀμφοτέρω ταῦτα καὶ ἔργων καὶ ἐπιμελείας δεῖται τά τε ἔνδον καὶ τὰ ἔξω, καὶ τὴν φύσιν, φάναι, εὐ-

2. Αποστολή της έγγαμης γυναίκας ήταν η γέννηση νόμιμων παιδιών, κυρίως αγοριών, που προορίζονταν να διασφαλίσουν την συνέχεια του οίκου αλλά και της ίδιας της πόλης αφού θα μετείχαν στο σώμα των πολιτών. Γι' αυτό χρειαζόταν η «μεσολάβηση» της Αθηναίας που θα «τροφοδοτούσε» την πόλη με τους αυριανούς πολίτες.

3. Οι Αττίδες παντρεύονταν συνήθως στα δεκαπέντε τους, περίπου, χρόνια, όπως η γυναίκα του Ισχόμαχου αλλά και η αδελφή του Δημοσθένη (Κατά Αφόβου, Α, 4 και Προς Άφοβον, 43). Ο Ησίοδος (Έργα και Ημέραι, στιχ. 698) συμβούλευε να παντρεύονται οι νέες στην ηλικία των δεκαέξι ετών, ο Πλάτων (Νόμοι, Στ, 785B) μεταξύ δεκαέξι και είκοσι ενώ ο Αριστοτέλης (Πολιτικά, 1335a 30) περί το 18^ο έτος της ηλικίας τους.

4. Ξενοφών, Οικονομικός, 7, 5-6: «... τὸν δ' ἔμπροσθεν χρόνον ἔζη ὑπὸ πολλῆς ἐπιμελείας ὅπως ὡς ἐλάχιστα μὲν ὄψοιτο, ἐλάχιστα δ' ἀκούσοιτο, ἐλάχιστα δ' ἔροιτο;».

5. Ξενοφών, ό.π. 7, 6: «...ἤλθεν ἐπισταμένη ἔρια παραλαβοῦσα ἱμάτιον ἀποδεῖξαι, καὶ ἑορακυῖα ὡς ἔργα ταλάσια θεραπαίναις δίδονται; Ἐπεὶ τὰ γε ἀμφὶ γαστέρα ... ἤλθε πεπαιδευμένη· ὅπερ μέγιστον ἔμοιγε δοκεῖ παιδεύμα εἶναι καὶ ἀνδρὶ καὶ γυναικί».

6. Σχετικά με την καθοδήγηση του Ισχόμαχου βλ. Donald C. Richter, «The position of women in classical Athens», CJ 67, (1971), σελ. 4, David Cohen, «Seclusion, Separation, and the Status of Women in Classical Athens», Greece and Rome 36, (1989), σελ. 6 – 7, Claude Mossé, Η γυναίκα στην Αρχαία Ελλάδα, Αθήνα 1993, σελ. 39, η οποία αναφέρει επιγραμματικά ότι ο Ισχόμαχος σκόπευε να αναδείξει την γυναίκα του σε μια καλή διαχειρίστρια των αγαθών του.

7. Ξενοφών, ό.π. 7, 10.

8. Για τους τομείς ευθύνης ανδρών και γυναικών βλ. και Walter Scheidel, «The most silent women of Greece and Rome: rural labour and women's life in the ancient world», Greece and Rome 42, (1995), σελ. 210 επ.

δὺς παρεσκεύασεν ὁ θεός, ὡς ἐμοὶ δοκεῖ, τὴν μὲν τῆς γυναικὸς ἐπὶ τὰ ἔνδον ἔργα καὶ ἐπιμελήματα, τὴν δὲ τοῦ ἀνδρὸς ἐπὶ τὰ ἔξω ἔργα καὶ ἐπιμελήματα»⁹.

Ἡ ταύτιση τῆς γυναίκας με τα «ἔνδον ἔργα» επαναλαμβάνεται συχνά από τον Ισχύμαχο¹⁰ ενώ, ταυτόχρονα, ο ίδιος θεωρεῖ εξευτελιστική για τον ἄνδρα τὴν παραμονή στον οἶκο ἀντὶ τῆς ενασχόλησης με τις ἐξωτερικές του υποθέσεις: «..... τῷ δὲ ἀνδρὶ αἴσχιον ἔνδον μένειν ἢ τῶν ἔξω ἐπιμελεῖσθαι»¹¹. Χαρακτηριστικό δηλαδή τῆς ζωῆς στὴν κλασικὴ Ελλάδα ἦταν νὰ παραμένουν οἱ γυναῖκες στὸ σπίτι¹² ἐνῶ οἱ δραστηριότητες τῶν ἀνδρῶν νὰ ἀναπτύσσονται ἔξω ἀπὸ αὐτό.

Ἡ γυναίκα, συνεχίζει ο Ισχύμαχος, επιφορτίζεται με τὴν διεύθυνση καὶ τὴν ἐπιστάσια τῶν δούλων τοῦ οἴκου. Οφείλει νὰ ἐποπτεύει αὐτούς, οἱ ὁποῖοι ἔχουν δουλειές στὸ ἐσωτερικό τοῦ σπιτιοῦ καὶ νὰ στέλνει ἔξω, ὅλους μαζί, ἐκείνους ποὺ προορίζονται γιὰ τις ἐξωτερικές ἐργασίες.¹³ Εἶναι υπεύδυνη γιὰ τὴν παραλαβὴ τῶν ἀγαθῶν ποὺ εἰσάγονται στὸν οἶκο, γιὰ τὴν διανομὴ ὧσων προορίζονται νὰ ἀναλωθοῦν ἄμεσα ἀλλὰ καὶ γιὰ τὴν φύλαξη αὐτῶν ποὺ περισσεύουν καὶ πρέπει νὰ ἀποθηκευτοῦν. Καθήκον τῆς ὅμως εἶναι ὄχι μόνο ἡ παραλαβὴ καὶ ἡ ἀποθήκευση ἀλλὰ, κυρίως, ἡ διαχείριση τῶν ἀγαθῶν. Πρέπει λοιπὸν νὰ προνοεῖ ὥστε νὰ μὴν ἀναλίσκονται μέσα σὲ ἓνα μῆνα τὰ ἀγαθὰ, τὰ ὁποῖα προορίζονται γιὰ ἓνα χρόνο ἀλλὰ νὰ ὑπάρχει ἐπάρκεια ολόκληρο τὸ χρονικὸ διάστημα γιὰ τὸ ὁποῖο ἔχουν προϋπολογιστεῖ: «...καὶ τὰ τε εἰσφερόμενα ἀποδεκτέον, καὶ ἃ μὲν ἂν αὐτῶν δέῃ δαπανᾶν, σοὶ διανεμητέον, ἃ δ' ἂν περιττεύειν δέῃ, προνοητέον καὶ φυλακτέον, ὅπως μὴ ἢ εἰς τὸν ἐνιαυτὸν κειμένη δαπάνη εἰς τὸν μῆνα δαπανᾶται»¹⁴. Με ἄλλα λόγια στὴν δική τῆς δικαιοδοσία ὑπάγεται ἡ ὀρθολογικὴ κατανομὴ τῶν ἀγαθῶν, ὥστε νὰ ἀποφεύγονται φαινόμενα σπατάλης.

9. Ξενοφών, ὁ.π., 7, 22-23.

10. Ξενοφών, ὁ.π., 7, 30: «Τῇ μὲν γὰρ γυναικὶ κάλλιον ἔνδον μένειν ἢ θυραυλεῖν», 7, 35: «Δεήσει μέντοι σε.... ἔνδον τε μένειν...», 7, 23: «τῇ δὲ γυναικὶ ἥττον τὸ σῶμα δυνατόν πρὸς ταῦτα φύσας τὰ ἔνδον ἔργα αὐτῇ...».

11. Ξενοφών, ὁ.π., 7, 30-31.

12. Ο διαχωρισμός αὐτός συναντάται ἤδη στα ὁμηρικὰ ἐπῆ, ὅπως φαίνεται καὶ ἀπὸ τὴν περιγραφή τῆς ἀσπίδας τοῦ Ἀχιλλέα, ὅπου οἱ γυναῖκες εἰκονίζονται νὰ στέκονται στὴν πόρτα κατὰ τὴν διάρκεια μιᾶς γαμήλιας πομπῆς: «αἱ δὲ γυναῖκες ἰστάμεναι θαύμαζον ἐπὶ προθύρισιν ἐκάστη» (Ιλιάδα, Σ 495 επ.). Βλ. Jan N. Bremmer, «Ἡ ἡλικιωμένη γυναίκα: ἐλευθερία καὶ ἀνεξαρτησία» στὸ Οἱ γυναῖκες στὴν ἀρχαία Ελλάδα (Giampiera Arrigoni επιμ.), Θεσσαλονίκη 2007, σελ. 315-337 καὶ J. Gould, «Law, Custom and Myth: Aspects of the Social Position of Women in Classical Athens», JHS 100, (1980), σελ. 38-59.

13. Ξενοφών, ὁ.π., 7, 35-36.

14. Ξενοφών, ὁ.π., 7, 36.

Ιδιαίτερη μνεία γίνεται για δύο κατηγορίες αγαθών, πολύτιμων στην οικιακή οικονομία. Πρόκειται για το σιτάρι που πρέπει να μετατραπεί, με τις φροντίδες της νοικοκυράς, σε άρτο και για τα μαλλιά που προορίζονται για την κατασκευή των ενδυμάτων όλης της οικογένειας. Ιδιαίτερα η κατεργασία του μαλλιού και η παραγωγή υφασμάτων φάνταζαν στα μάτια των Ελλήνων ως το αρχέτυπο της γυναικείας ολοκλήρωσης.¹⁵ Στην κλασική Αθήνα θεωρούσαν την υφαντική ως την τυπική γυναικεία τέχνη.¹⁶ Δεν είναι τυχαίο άλλωστε ότι ο Ισχύμαχος τονίζει πως η γυναίκα του ήλθε μαθημένη στην υφαντική τέχνη.¹⁷ Το πιο συνηθισμένο ύφασμα ήταν το μάλλινο. Στα εύπορα σπίτια μερικές φορές έφτιαχναν και λινά. Η κατεργασία του μαλλιού ήταν κοπιαστική και χρονοβόρα αφού περιλάμβανε μια σειρά από διαδικασίες, όπως το μάδημα του μαλλιού από το δέρμα του ζώου, το πλύσιμο, το ξεμπέρδεμα και το χτένισμα, το βάψιμο, την κλώση σε νήμα¹⁸, που αποτελούσε το πιο χρονοβόρο στάδιο και, τελικά, την ύφανση στον αργαλειό.

Η τέχνη της κατεργασίας του μαλλιού γεννούσε την εκτίμηση και τον θαυμασμό όχι μόνο των γυναικών αλλά και των ανδρών, οι οποίοι την συνταύτιζαν με την αφοσίωση της γυναίκας στην οικογένεια και την ολοκληρωτική απασχόλησή της στο σπίτι, χωρίς περίσσευμα ελεύθερου χρόνου για κουτσομπολιό ή γλέντια. Υπήρχε μάλιστα η συνήθεια να εκθέτουν, κατά κάποιο τρόπο, στην τραπεζαρία των ανδρών, τα χειροτεχνήματα των γυναικείων μελών της οικογένειας, επιδεικνύοντας έτσι τις αρετές και τις ικανότητες τους.¹⁹

Στην αρμοδιότητα της γυναίκας υπαγόταν, ως φυσικό επακόλουθο, η διδαχή της τέχνης αυτής στις νέες και άπειρες δούλες ενώ ακολουδούσε και η διδαχή της εργασίας της αποθήκευσης των τροφίμων: «Ἄλλαι δέ τοι... ἴδιαι ἐπιμέλειαί... ἡδεῖαί σοι γίνονται, ὅποταν ἀνεπιστήμονα ταλασίας λαβοῦσα ἐπιστήμονα ποιήσης καὶ διπλασίου σοι ἀξία γένηται, καὶ ὅποταν ἀνεπιστήμονα ταμείας καὶ διακονίας παραλαβοῦσα ἐπιστήμονα

15. Η αντίληψη αυτή αποτυπώνεται και στην Ιλιάδα, στα λόγια του Έκτορα προς την Ανδρομάχη: «Ἄλλ' εἰς οἶκον ἰοῦσα τὰ σ' αὐτῆς ἔργα κόμιζε, ἰστόν τ' ἡλακάτην τε...». (Ιλιάδα, ΣΤ 490-491)

16. Βλ. Eva Cantarella, Οι γυναίκες της Αρχαίας Ελλάδας, Αθήνα 1998, σελ. 49.

17. Βλ. υποσ. 5.

18. Οι γυναίκες μάλιστα, όταν πήγαιναν στη βρύση για νερό, δεν σταματούσαν την δουλειά αλλά συνήθιζαν να παίρνουν μαζί τις ρόκες και τα αδράχτια τους, Ηρόδοτος Ε, 12: «... φέρουσα τὸ ὕδωρ ἐπὶ τῆς κεφαλῆς καὶ ἐπέλκουσα ἐκ τοῦ βραχίονος τὸν ἵππον καὶ στρέφουσα τὸν ἄτρακτον».

19. Βλ. Sue Blundell, Οι γυναίκες στην κλασική Αθήνα, Αθήνα 2006, σελ. 97-98.

καὶ πιστὴν καὶ διακονικὴν ποιησαμένη παντὸς ἀξίαν ἔχης...»²⁰. Στον τομέα της γυναικείας ευθύνης ανήκε και το ἔργο της επιμέλειας της υγείας των δούλων και ειδικότερα η μέριμνα για την θεραπεία τους σε περίπτωση τέτοιας ανάγκης.²¹

Συνεχίζοντας τον διάλογο με τον Σωκράτη, ο Ισχόμαχος εξηγεί ότι ανέπτυξε στην γυναίκα του ορισμένες θεμελιώδεις αρχές διαχείρισης του ανθρώπινου δυναμικού του οίκου με βασικούς κανόνες την τιμωρία, σε περιπτώσεις αδιαφορίας και αμέλειας αλλά και την ανταμοιβή και την επιβράβευση της σωστής και υπεύθυνης εργασίας και συμπεριφοράς. Ἐτσι, ὅσοι εἶναι σώφρονες και ωφέλιμοι για τον οἶκο, μπορεί να ευεργετηθούν ενώ, αντίθετα, τιμωρίες περιμένουν τους πονηρούς: «... καὶ ὁπόταν τοὺς μὲν σώφρονάς τε καὶ ὠφελίμους τῷ σῷ οἴκῳ ἐξῇ σοι εὖ ποιῆσαι, ἐὰν δέ τις πονηρὸς φαίνεται, ἐξῇ σοι κολάσαι»²². Και καταλήγει αναφέροντας ὅτι οι σωστοὶ δουλευτές, ὅταν επιβραβεύονται, γίνονται ἀκόμα καλύτεροι, ὅπως συμβαίνει με τους χρηστοὺς δούλους, οι οποίοι, ὅταν αμείβονται με την τεκνοποίηση, καθίστανται ἀκόμα πιο ευμενεῖς προς τους κυρίους τους: «Οἱ μὲν γὰρ χρηστοὶ παιδοποιησάμενοι εὐνούστεροι ὥς ἐπὶ τὸ πολὺ»²³. Το ἴδιο ισχύει και για την ταμία του οἴκου, η οποία οφείλει να μεριμνά για την ορδὴ διεκπεραίωση των καθηκόντων της και να φροντίζει να μην τιμωρεῖται για ἀμέλεια σε σχέση με την εκτέλεση της εργασίας της. Αντίθετα, ὅσο προσπαθεῖ να ικανοποιεῖ και να ευχαριστεῖ τους κυρίους της με την ευσυνειδησία και την εργατικότητα της, τόσο θα επιβραβεύεται ἀπὸ αὐτοὺς προσθέτει ο Ισχόμαχος: «...καὶ τὸ προνοεῖν μὴ τι κακὸν λάβῃ παρ' ἡμῶν ἀμελοῦσα, καὶ σκοπεῖν ὅπως χαριζομένη τί ἡμῖν ὑφ' ἡμῶν ἀντιτιμήσεται»²⁴.

Ενώ ὁμως ο παραδοσιακὸς χώρος ευθύνης των γυναικῶν ἦταν τα «ἔνδον ἔργα» και οι δραστηριότητές τους επικεντρώνονταν στο εσωτερικὸ του οἴκου, δεν λείπουν κάποιες ενδείξεις που υποδηλώνουν μια αξιοσημείωτη γυναικεία κινητικότητα σε διαφορετικούς εργασιακούς χώρους. Πρέπει ωστόσο να επισημανθεῖ ὅτι οι πηγές, οι οποίες παρέχουν πληροφορίες για την εκτὸς του οἴκου δράση των γυναικῶν στην κλασικὴ Αθήνα, εἶναι αφενὸς λίγες και αφετέρου αποσπασματικές, πράγμα, ἄλλωστε, φυσικὸ αφοῦ η αθηναϊκὴ παράδοση, σμιλεμένη με την «ἐπίσημη»

20. Ξενοφών, ὁ.π., 7, 41.

21. Ξενοφών, ὁ.π., 7, 37: «Ἐν μέντοι τῶν σοὶ προσηκόντων... ἐπιμελημάτων ἴσως ἀχαριστότερον δόξει εἶναι, ὅτι, ὅς ἂν κάμνῃ τῶν οἰκετῶν, τούτου σοι ἐπιμελητέον πάντως ὅπως θεραπεύηται».

22. Ξενοφών, ὁ.π., 7, 41.

23. Ξενοφών, ὁ.π., 9, 5.

24. Ξενοφών, ὁ.π., 9, 11-12.

αντίληψη της ανδροκρατούμενης κοινωνίας, ήθελε τις γυναίκες να ζουν σε καθεστώς αποκλεισμού αφιερωμένες στα καθήκοντα διαχείρισης του σπιτιού και στον παιδοποιητικό τους ρόλο.²⁵ Σημαντική πηγή πληροφοριών αποτελεί το αριστοφανικό έργο, που –«αιρετικό» το ίδιο– δεν διστάζει να μεταδώσει όσες πληροφορίες διαθέτει. Δεν θα είναι άλλωστε η πρώτη φορά που η κωμωδία προσφέρεται να συμπληρώσει το πεδίο της ενημέρωσης.

Φαίνεται λοιπόν ότι, πέρα από τα βασικά καθήκοντα και τις καθιερωμένες ενασχολήσεις στο εσωτερικό του οίκου, καταγράφεται ένα ευρύτατο φάσμα εξωτερικών εργασιών, στις οποίες συμμετείχαν οι γυναίκες. Το γυναικείο πλήθος δεν παραλείπει βέβαια να κάνει αισθητή την παρουσία του και στην αθηναϊκή αγορά. Μόνο που οι γυναίκες σύχναζαν στους χώρους της αγοράς όχι για να αγοράσουν αλλά για να πουλήσουν λαχανικά, χόρτα, σκόρδα, φασόλια, μπιζέλια, μελι, σύκα και άλλα φρούτα. Μερικές φορές το εμπόρευσμά τους ήταν η σοδειά από τα οικογενειακά κτήματα, όπως συνέβαινε προφανώς με την Κλειτώ, την μητέρα του τραγικού ποιητή Ευριπίδη, η οποία έγινε ευρύτερα γνωστή χάρη στην αριστοφανική πέννα: «...τουτί μόνον, σκάνδικά μοι δὸς μητρόθεν δεδεγμένος»²⁶ ή «ἀλλὰ γὰρ βαρέως φέρω τάλαινα πολὺν ἤδη χρόνον, προπηλακιζομένας ὅρως' ἡμᾶς ὑπὸ Εὐριπίδου τοῦ τῆς λαχανοπωλητρίας καὶ πολλὰ καὶ παντοῖ' ἀκουούσας κακά»²⁷. Οι περισσότερες Αθηναίες καλλιεργούσαν οι ίδιες τα προϊόντα αυτά στην αυλή τους, στο πίσω μέρος του σπιτιού. Συνήθιζαν μάλιστα να εκτρέφουν εκεί πουλερικά και πήγαιναν καθημερινά στην αγορά για να πουλήσουν τα αυγά τους: «Πανδοκεύτριαν ἢ λεκιδόπολιν»²⁸. Ήταν δηλαδή ταυτόχρονα παραγωγοί και καπηλίδες, όπως αποκαλούνταν οι γυναίκες– αστές ή μέτοικοι, χωρίς διάκριση –που ασκούσαν το λιανεμπόριο στην αθηναϊκή αγορά.

Πολλές είναι επίσης οι αναφορές των κειμένων σε γυναίκες που παρασκεύαζαν και πουλούσαν ψωμί: «λοιδορεῖσθαι δ' οὐ πρέπει ἄνδρας ποιητὰς ὥσπερ ἄρτοπώλιδας».²⁹ Κάποιοι πελάτες μάλιστα είχαν αποκτήσει την συνήθεια να ερωτοτροπούν μαζί τους, στα κρυφά, όταν πήγαιναν να πάρουν ψωμί, σύμφωνα, τουλάχιστον, με τα λεγόμενα του Θεόφραστου στους «Χαρακτήρες»: «καὶ τὴν σιτοποιὸν πειρῶν λαθεῖν,

25. [Δημοσθένης], Κατά Νεαίρας, 122, όπου διατυπώνεται η γνωστή ρήση: «...τὰς δὲ γυναῖκας τοῦ παιδοποιεῖσθαι γνησίως καὶ τῶν ἔνδον φύλακα πιστὴν ἔχειν».

26. Αριστοφάνης, Αχαρνές, στιχ. 477-478.

27. Αριστοφάνης, Θεσμοφοριάζουσες, στιχ. 384-388.

28. Αριστοφάνης, Πλούτος, στιχ. 426-427.

29. Αριστοφάνης, Βάτραχοι, στιχ. 857-858.

κᾶτ' ἀλέσαι μετ' αὐτῆς τοῖς ἔνδον πᾶσι καὶ αὐτῷ τὰ ἐπιτήδεια»³⁰. Μερικές από αυτές διακρίνονταν για τον δυναμισμό και την μαχητικότητά τους και δεν δίσταζαν να διεκδικήσουν τα δικαιώματά τους οδηγώντας στο δικαστήριο όσους τολμούσαν να τις βλάψουν. Έτσι, όταν ο Φιλοκλέων, στους Σφήκες, σπρώχνει με βίαιο τρόπο την Μυρτιά, μια δυναμική αρτοπώλισσα, με αποτέλεσμα να της πετάξει καταγής τα ψωμιά³¹, η τελευταία σπεύδει να υποβάλλει μήνυση για την φθορά του εμπορεύματός της, συνεπικουρούμενη από έναν αυτόπτη μάρτυρα: «Καὶ καταγελᾶς μου; Προσκαλοῦμαί σ' ὅστις εἶ πρὸς τοὺς ἀγορανόμους βλάβης τῶν φορτίων, κλητῆρ' ἔχουσα Χαιρεφῶντα τουτονί»³². Δεν είναι απίθανο ο Φιλοκλέων να είχε απωδημένα με τις αρτοπώλισσες, αν μάλιστα ληφθούν υπόψη τα κατορθώματά του, τον καιρό που ήταν φρουρός στο Βυζάντιο και κατέστρεψε το σκαφίδι μιας ακόμα εκπροσώπου του επαγγέλματος αυτού. Φαίνεται πάντως ότι ο Φιλοκλέων, ήδη από τα χρόνια της νεότητάς του, συνήθιζε να βιαιοπραγεί και να διολισθαίνει σε παραβατικές συμπεριφορές.³³

Οι γυναίκες όμως δεν δούλευαν μόνο στο κέντρο της πόλης, στην αγορά, πουλώντας τα προϊόντα της παραγωγής τους. Δεν χωρεί αμφιβολία ότι οι δραστηριότητές τους εξαπλώνονταν σε περισσότερους τομείς απασχόλησης. Υπήρχαν αρκετές που διέδεται πολύ μεγαλύτερη επιφάνεια από το λιανεμπόριο και η ενασχόλησή τους αφορούσε πιο σημαντικές «επιχειρήσεις». Έτσι, δεν έλειπαν οι ταβερνιάρισσες καθώς και οι πανδοκεύτριες. Στους στίχους του Αριστοφάνη παρελαύνουν γυναίκες που λειτουργούσαν τα πανδοχεία τους επιδεικνύοντας όχι μόνο αξιωσύνη αλλά και αξιοσημείωτη δυναμικότητα. Μια τέτοια περίπτωση παρουσιάζεται στους Βατράχους όπου δυο δυναμικές πανδοκεύτριες, προερχόμενες, καθώς φαίνεται, από την πληθυσμιακή ομάδα των μετοίκων,³⁴ μόλις γίνεται γνωστή στο βασίλειο του Άδη η άφιξη του θεού Διόνυσου –ο οποίος έχει μεταμφιεστεί και παριστάνει τον Ηρακλή– πέφτουν στην κυριολεξία πάνω του, απειλώντας και ζητώντας την τιμωρία του. Ισχυ-

30. Θεόφραστος, Χαρακτήρες Δ'.

31. Αριστοφάνης, Σφήκες, στιχ. 1396 – 1398: «Οὔτοι μὰ τῷ θεῷ καταπροίξει Μυρτίας τῆς Ἀγκυλίωνος θυγατέρος καὶ Σωστράτης, οὕτω διαφθείρας ἐμοῦ τὰ φορτία».

32. Αριστοφάνης, Σφήκες, στιχ. 1406-1408. Βλ. και D.M. Macdowell, «Ο Αριστοφάνης και τα Αθηναϊκά δικαστήρια» στο Συμβολές στην έρευνα του αρχαίου ελληνικού και ελληνιστικού δικαίου, 1, σελ. 140επ.

33. Αριστοφάνης, Σφήκες, στιχ. 236-238: «.... ἥβης ἐκείνης, ἥνικ' ἐν Βυζαντίῳ ξυνῆμεν φρουροῦντ' ἐγὼ τε καὶ σύ' κᾶτα περιπατοῦντε νύκτωρ τῆς ἀρτοπώλιδος λαθόντ' ἐκλέψαμεν τὸν ὄλμον».

34. Όπως συνάγεται από την αναφορά στους προστάτες τους Κλέωνα και Υπερβολο. Βλ. Αριστοφάνης, Βάτραχοι, στιχ. 569-571.

ρίζονται ότι κατά την πρώτη του μετάβαση στον Άδη, ο Ηρακλής, αφού έφαγε πολύ στο πανδοχείο τους, έφυγε χωρίς να πληρώσει. Η αντίδρασή τους, μόλις τον αναγνωρίζουν, είναι χαρακτηριστική της αποφασιστικότητας, του θάρρους και του δυναμισμού τους. Η μια σπεύδει αμέσως να ειδοποιήσει την άλλη για την παρουσία του: «Πλαδάνη, Πλαδάνη, δεῦρ' ἔλθ' ὁ πανοῦργος οὔτοσί, ὃς εἰς τὸ πανδοκεῖον εἰσελθὼν ποτε ἑκκαίδεκ' ἄρτους κατέφαγ' ἡμῶν»³⁵. Στο τέλος –παρά τις προσπάθειες του δούλου Ξανθία να σώσει τον κύριό του Διόνυσο από το μένος των δυο γυναικών, μεταμφιεζόμενος ο ίδιος σε Ηρακλή– εμφανίζεται ο Αιακός, με τους τοξότες του και προβαίνει στην σύλληψη και τον βασανισμό του Διόνυσου και του Ξανθία ώστε να ομολογήσουν την αλήθεια³⁶.

Η ποικιλία πάντως, των εργασιών των γυναικών είναι κυριολεκτικά ανεξάντλητη. Ιδιαίτερα χαρακτηριστικές είναι οι σχοινοτενεῖς λέξεις που σχηματίζει ο Αριστοφάνης προκειμένου να περιγράψει τόσο τα προϊόντα της παραγωγής των γυναικών, όσο και την ποικιλία των εργασιών, στις οποίες συμμετείχαν: «ὧ σπερμαγοραιολεκιδολαχανοπώλιδες, ὧ σκοροδοπανδοκευτριαρτοπώλιδες»³⁷.

Οι γυναίκες φαίνεται ότι κυριαρχούσαν στο εμπόριο των αρωμάτων³⁸ και των καλλυντικών. Οι επιχειρήσεις αυτές μάλιστα ήταν ιδιαίτερα κερδοφόρες αφού είναι γνωστό ότι οι Αθηναίες συνήθιζαν να περιποιούνται το πρόσωπό τους με μεγάλη επιμέλεια και να χρησιμοποιούν διάφορες κρέμες και πομάδες.³⁹ Πολλές ήταν και οι ανδοπώλισσες. Πασίγνωστη έγινε η ανδοπώλισσα Φύη όταν, σύμφωνα με την παράδοση, ο Πεισίστρατος κατέλαβε την Αθήνα με το γνωστό τέχνασμα, παρουσιάζοντας, δηλαδή, όρδια μέσα σε άμαξα μια ψηλή γυναίκα, ντυμένη με τρόπο που δύμιζε την θεά Αθηνά. Οι Αθηναίοι ξεγελάστηκαν από την ομοιότητα και πίστεψαν

35. Αριστοφάνης, Βάτραχοι, στιχ. 549-551.

36. Αριστοφάνης, Βάτραχοι, στιχ. 605-606.

37. Αριστοφάνης, Λυσιστράτη, στιχ. 457-458.

38. Βλ. Αριστοφάνης, Εκκλησιάζουσες, στιχ. 841-842: «αἱ μυροπώλιδες ἐστᾶσ' ἐφεξῆς». Βλ. και IG II² II688 όπου αναφέρεται η «Θρᾷττα μυρεψός», προφανώς κάποια εξειδικευμένη δούλη. Πωλήσεις αρωμάτων εικονίζονται και στην αρχαία ελληνική αγγειογραφία, βλ. E. Fantham, H. Pitt Foley, N. Boymel Kampen, S. B. Pomeroy, H. Alan Shapiro, Οι γυναίκες στον αρχαίο κόσμο, Αθήνα 2001, σελ. 149, εικόνες 3.24 A και 3.24B.

39. Βλ. Ξενοφών, ό.π., X, 2, όπου ο Ισχόμαχος περιγράφει στον Σωκράτη την εικόνα της γυναίκας του όταν εμφανίστηκε κάποια στιγμή θαμμένη: «...ιδὼν ποτε αὐτήν, ὧ Σώκρατες, ἐντετριμμένην πολλῶ μὲν ψιμυδίῳ, ὅπως λευκοτέρα ἔτι δοκοίη εἶναι ἢ ἦν, πολλῇ δ' ἐγχοῦσῃ, ὅπως ἐρυθροτέρα φαίνοιτο τῆς ἀληθείας...». Πρβλ. Αριστοφάνης, Εκκλησιάζουσες, στιχ. 878: «ἐγὼ δὲ καταπεπλασμένη ψιμυδίῳ», Λυσιστράτη, στιχ. 43: «αἱ καθήμεθ' ἐξηνδισμένοι» και στιχ. 149: «Εἰ γὰρ καθήμεθ' ἔνδον ἐντετριμμένοι».

ότι ήταν η πολιούχος θεότητα. Στην πραγματικότητα όμως δεν ήταν άλλη από την Φύη, όπως παραδίδει η Αθηναίων Πολιτεία: «Προδιασπείρας γάρ λόγον ως τῆς Ἀθηνᾶς καταγούσης Πεισίστρατον, καὶ γυναῖκα μεγάλην καὶ καλὴν ἐξευρών, ὡς μὲν Ἡρόδοτός φησιν ἐκ τοῦ δήμου τῶν Παιανιέων, ὡς δ' ἔνιοι λέγουσιν ἐκ τοῦ Κολλυτοῦ στεφανόπωλιν Θραῖτταν, ἧ ὄνομα Φύη, τὴν θεὸν ἀπομιμησάμενος τῷ κόσμῳ συνεισήγαγεν μετ' αὐτοῦ· καὶ ὁ μὲν Πεισίστρατος ἐφ' ἄρματος εἰσήλαυνε παραιβατούσης τῆς γυναικός, οἱ δ' ἐν τῷ ἄστει προσκυνοῦντες ἐδέχοντο θαυμάζοντες»⁴⁰.

Στις Θεσμοφοριάζουσες κάνει την εμφάνισή της και μια χήρα, μητέρα πέντε παιδιών που αναγκάστηκε, όταν ο άντρας της πέθανε στην Κύπρο, να πλέκει και να πουλά στεφάνια για να τα δρέψει: «Ἐμοὶ γὰρ ἀνὴρ ἀπέθανεν μὲν ἐν Κύπρῳ παιδάρια πέντε καταλιπών, ἀγὼ μόλις στεφανηπλοκοῦς' ἔβοσκον ἐν ταῖς μυρρίναις» και «Ἄλλ' εἰς ἀγορὰν ἄπειμι· δεῖ γὰρ ἀνδράσιν πλέξαι στεφάνους ξυνθηματιαίους εἴκοσιν»⁴¹.

Αξιοσημείωτη ήταν η συμμετοχή των γυναικών και στην παρασκευὴ ἐτοιμῶν φαγητῶν. Εἶναι γνωστό ἄλλωστε ὅτι στην ἀγορὰ υπήρχαν γυναῖκες που πουλούσαν φαγητά, τα οποία παρασκεύαζαν στο σπίτι τους, με πιο γνωστό ἓνα εἶδος χυλοῦ ἀπὸ ὄσπρια. Αἰξίζει να μνημονευθεῖ ἐδῶ ἓνα περιστατικό που ἀφηγεῖται ὁ Θουκυδίδης ἀναδεικνύοντας ὡς προνομιακό χώρο γυναικείας ἐργασίας τὴν παρασκευὴ τοῦ φαγητοῦ. Κατὰ τὴν διάρκεια τῆς πολιορκίας τῶν Πλαταιῶν, ἀναφέρει ὁ ἱστορικός, ὅταν ἡ πόλη ἐγκαταλείφθηκε, ἑκατὸν δέκα γυναῖκες ἐμείναν πίσω ἀναλαμβάνοντας τὸ ἔργο τῆς ἐτοιμασίας τοῦ φαγητοῦ γιὰ τοὺς τετρακόσιους ἄνδρες που παρέμειναν με ἀποστολὴ τὴν υπεράσπιση τῆς πόλης.⁴²

Υπάρχει ὡστόσο και μια ἀξιοπερίεργη και ἀνακόλουθη πλευρὰ τῆς γυναικείας κυριαρχίας στον χώρο τῶν φαγητῶν. Ενώ, δηλαδή, ἡ μαγειρική ἀποτελοῦσε τὴν πεμπτουσία τῆς γυναικείας ἐργασίας, δεν καταγράφονται γυναῖκες ἐπαγγελματίες μαγείρισσες. Στὴν κωμῶδια, γιὰ παράδειγμα, ὅπου ἀναφέρεται συχνά αὐτὴ ἡ ἐπαγγελματικὴ κατηγορία, γίνεται λόγος μόνο γιὰ ἄνδρες. Φαίνεται μάλιστα ὅτι υπήρχαν και συγκροτημένες ομάδες –με ἓναν μάγειρο επικεφαλῆς⁴³– που εἶχαν ὡς ἀντικείμενο ἐργασίας τὴν προετοιμασία ἐδεσμάτων γιὰ διάφορες τελε-

40. Αθηναίων Πολιτεία, XIV, 4.

41. Αριστοφάνης, Θεσμοφοριάζουσες, στιχ. 446-448 και 457-458.

42. Θουκυδίδης, 2. 78: «Πλαταιῆς δὲ παῖδας μὲν καὶ γυναῖκας καὶ τοὺς πρεσβυτάτους τε καὶ πλῆθος τὸ ἀχρεῖον τῶν ἀνθρώπων πρότερον ἐκκεκομισμένοι ἦσαν ἐς τὰς Ἀθήνας, αὐτοὶ δὲ ἐπολιορκοῦντο ἐγκαταλελειμμένοι τετρακόσιοι, Ἀθηναίων δὲ ὀγδοήκοντα, γυναῖκες δὲ δέκα καὶ ἑκατὸν σιτοποιοί».

43. Μένανδρος, Δύσκολος, στιχ. 393 επ., ὅπου ἐμφανίζεται ὁ μάγειρος Σίκων φέρνοντας ἓνα πρόβατο γιὰ να τελέσει θυσία στο ἱερό τῶν Νυμφῶν. Μαζί εἶναι και οἱ βοηθοί του που μεταφέρουν τὰ ἀναγκαῖα γιὰ τὴν περίσταση.

τές όπως το γαμήλιο γεύμα ή το γεύμα που επακολουθούσε μετά την τέλεση θυσίας. Τα επαγγελματικά αυτά συνεργεία έφερναν μαζί, εκτός των άλλων αναγκαίων και τον εξοπλισμό τους σε μαγειρικά σκεύη.⁴⁴ Στις ομάδες, πάντως, αυτές δεν σημειώνεται η παρουσία γυναικών. Οι τελευταίες εμφανίζονται μόνο ως «δημιουργαί» δηλαδή ως ζαχαροπλάστριες.⁴⁵ Αντίθετα, οι γυναίκες διατηρούσαν την πρωτοκαθεδρία τους στην κατεργασία του μαλλιού. Πολλές έκαναν νήματα και πήγαιναν νωρίς το πρωί να τα πουλήσουν στην αγορά. Μια τέτοια περίπτωση αφηγείται ο Αριστοφάνης στους Βατράχους του: «Εγὼ δ' ἅ τάλαινα προσέχουσ' ἔτυχον ἑμαυτῆς ἔργοισι, λίνου μεστὸν ἄτρακτον εἰειειλίσσουσα χεροῖν κλωστήρα ποιοῦσ', ὅπως κνεφαῖος εἰς ἀγορὰν φέρουσ' ἀποδοίμαν»⁴⁶. Άλλες πάλι έφτιαχναν ταινίες, έκαναν δηλαδή μια ταπεινή εργασία. Πρέπει βέβαια να επισημανθεί ότι τέτοιες εργασίες υπαγορεύονταν σε μεγάλο βαθμό από τις ανάγκες που δημιούργησε ο Πελοποννησιακός πόλεμος.⁴⁷ Αυτό όμως δεν σήμαινε αναγκαστικά και την υιοθέτηση της ανατροφής των παραδοσιακών αρχών και των αξιών της πόλης. Κάτι τέτοιο δεν γινόταν εύκολα αποδεκτό. Μια χαρακτηριστική περίπτωση απαντάται στον Προς Ευβουλίδην λόγο του Δημοσθένη, όπου ο Ευξίδεος, ο οποίος ήταν εγγεγραμμένος στους καταλόγους του Δήμου Αλιμούντος, διατρέχει τον κίνδυνο να διαγραφεί και να απωλέσει την ιδιότητα του πολίτη επειδή, όπως ισχυρίζεται ο αντίδικός του, η μητέρα του ήταν πωλήτρια ταινιών στην αγορά, μια εργασία δηλαδή που δεν θα έκανε αν ήταν «πολίτις». Ο Ευξίδεος αναγκάζεται να παραδεχτεί ότι η ταπεινή εργασία σωστά αποτελεί πηγή προκατάληψης αλλά η φτώχεια, που οδήγησε την μητέρα του σε αυτήν, αξίζει την συμπάθεια του δικαστηρίου και πρέπει να γίνει ανεκτή αφού είχε παροδικό χαρακτήρα και τελούσε κάτω από την πίεση «ανωτέρας βίας».⁴⁸

44. Μένανδρος, Δύσκολος, στιχ. 505. Ο Σίκων αντιλαμβάνεται ότι δεν έχει φέρει μαζί του μια κατσαρόλα που του είναι απαραίτητη και ζητά μια δανεική: «Χυτρόγαυλον αἰτησόμενος ἦλθον».

45. F. H. Sandbach (επιμ.), *Menandri reliquiae selectae*, New York 1990, απ. 451.: «ἡ δημιουργὸς δ' ἀντιπαρατεταγμένη κρεαίδι' ὀπτᾷ καὶ κίχλας, τραγήματα, ἔπειθ' ὁ δειπνῶν μὲν τραγηματίζεται, μυρισάμενος δὲ καὶ στεφανωσάμενος πάλιν <σύμμεικτα> δειπνεῖ τὰ μελίπηκτα ταῖς κίχλαις». Οι υπηρεσίες της δημιουργού φαίνεται ότι σχετίζονταν με τις γαμήλιες τελετές.

46. Αριστοφάνης, Βάτραχοι, στιχ. 1346-1351.

47. O P. Herfst, *Le travail de la femme dans la Grèce ancienne*, New York 1979, σελ. 18 – 24, θεωρεί ότι το φαινόμενο της μεγάλης γυναικείας κινητικότητας πρέπει να αποδοθεί όχι μόνο στην φτώχεια αλλά και στην ανάγκη των γυναικών της Αθήνας για χειραφέτηση.

48. Δημοσθένης, Προς Ευβουλίδην, 35-36: «Εἰ δέ γε πλούσιοι ἦμεν, οὔτ' ἂν τὰς ταινίας ἐπωλοῦμεν οὔτ' ἂν ὅλως ἦμεν ἄποροι. Ἀλλὰ τί ταῦτα κοινῶνεί τῷ γένει;»

Η υφαντική τέχνη πάντως αποτελούσε, όπως ήδη αναφέρθηκε, έναν παραδοσιακό χώρο εργασίας για τις γυναίκες. Χαρακτηριστική είναι η περίπτωση των συγγενισσών του Αρίσταρχου, την οποία διηγείται ο Ξενοφών στα Απομνημονεύματά του. Καταγράφει εκεί έναν διάλογο ανάμεσα στον Αρίσταρχο και τον Σωκράτη, ο οποίος βλέποντας τον φίλο του σκυθρωπό και ανήσυχο, ρωτά να μάθει την αιτία της κακής του διάθεσης. Εκείνος του εξηγεί ότι, εξαιτίας των πρόσφατων πολιτικών αναταραχών, που ακολούθησαν την άνοδο των ολιγαρχικών στην εξουσία⁴⁹, έμειναν άστεγες κάποιες συγγένισσές του, αδελφές, εξαδέλφες και ανηψιές. Μερικές από αυτές λοιπόν αναγκάστηκαν να μετακομίσουν στο σπίτι του με αποτέλεσμα να υποχρεωθεί να συντηρεί τουλάχιστον δεκατέσσερις ανθρώπους. Και καταλήγει λέγοντας: «Χαλεπὸν μὲν οὖν ἔστιν, ὦ Σώκρατες, τοὺς οἰκείους περιορᾶν ἀπολλυμένους, ἀδύνατον δὲ τοσούτους τρέφειν ἐν τοιούτοις πράγμασιν»⁵⁰.

Ο Σωκράτης αναφέρει, τότε, ανάλογες περιπτώσεις άλλων Αθηναίων που κατάφεραν να αντιμετωπίσουν παρόμοια προβλήματα και προβάλλει επιχειρήματα προκειμένου να τον πείσει ότι η εργασία δεν είναι υποτιμητική και ότι οι ίδιες οι γυναίκες θα είναι ευτυχισμένες αν απασχολούνται δημιουργικά. Στο τέλος ο Αρίσταρχος πείστηκε από τα επιχειρήματα του φίλου του και αποφάσισε να δανειστεί ένα μικρό κεφάλαιο και να το επενδύσει σε ακατέργαστο μαλλί.

Το αποτέλεσμα ήταν να συνηθίσουν οι συγγένισσες του Αρίσταρχου να εργάζονται ακόμα και την ώρα του μεσημεριανού τους φαγητού σταματώντας μόνο για το δείπνο. Ήταν χαρούμενες και θεωρούσαν τον Αρίσταρχο ως σωτήρα τους.⁵¹ Και αυτός όμως τις συμπαδούσε γιατί ήταν χρήσιμες, όπως εξήγησε στον Σωκράτη όταν πήγε να τον δει. «Το μοναδικό παράπονό τους είναι» είπε «πως είμαι το μόνο άτομο μέσα στο σπίτι, το οποίο δεν κερδίζει το ψωμί του».⁵²

49. Μετά την άλωση των Αθηνών από τον Λύσανδρο το 404 π.Χ. και την εγκατάσταση των Τριάκοντα, πολλοί δημοκρατικοί Αθηναίοι αναγκάστηκαν να καταφύγουν στον Πειραιά, τον οποίο είχε καταλάβει ο αρχηγός των φυγάδων δημοκρατικών Θρασύβουλος.

50. Ξενοφών, Απομνημονεύματα, Β, VII, 2-3. Βλ., σχετικά με το περιστατικό που αφηγείται ο Ξενοφών, S. B. Pomeroy, *Godesses, Whores, Wives and Slaves*, Great Britain, 1974, σελ. 71επ.

51. Ξενοφών, Απομνημονεύματα, Β, VII, 12: «...καὶ ἐργαζόμεναι μὲν ἡρίστων, ἐργασάμεναι δὲ ἐδείπνουν, ἰλαραὶ δὲ ἀντὶ σκυθρωπῶν ἦσαν, καὶ ἀντὶ ὑφορωμένων ἑαυτοὺς ἡδέως ἀλλήλους ἐώρων, καὶ αἱ μὲν ὥς κηδεμόνα ἐφίλουν, ὁ δὲ ὥς ὠφελίμους ἡγάπα».

52. Ξενοφών, Απομνημονεύματα, Β, VII, 12: «... ὅτι αἰτιῶνται αὐτὸν μόνον τῶν ἐν τῇ οἰκίᾳ ἀργὸν ἐσθίειν».

Στον τομέα της κατασκευής ενδυμάτων έγινε γνωστή και η Θετταλή, πιθανότατα δούλη ή μέτοικος, που έφτιαχνε και πουλούσε τσόχινους σκούφους για τους δούλους.⁵³ Φημισμένη για τα περίτεχνα κεντήματά της ήταν μια δούλη από την Αμοργό, για την οποία γίνεται λόγος στον Κατά Τιμάρχου λόγο του Αισχίνη.⁵⁴

Μια άλλη εργασία, η οποία απασχολούσε αποκλειστικά γυναίκες ήταν αυτή της τροφού. Ως τροφός φαίνεται ότι εργαζόταν η μητέρα του Ευξίδεου, γνωστού από τον Προς Ευβουλίδην λόγο του Δημοσθένη. Ο Ευξίδεος, ο οποίος κινδυνεύει να απωλέσει την ιδιότητα του πολίτη, προσπαθεί να αντικρούσει τους ισχυρισμούς του αντιδίκου του σχετικά με τις, ασύμβατες για τις αστές, εργασίες της μητέρας του⁵⁵ και, στην συγκεκριμένη περίπτωση, με την απασχόλησή της ως τροφού: «Ἐπεὶ κάκεῖνο περὶ τῆς μητρὸς εἶρηκεν ὅτι ἐτίτθυσεν. Ἡμεῖς δέ, ὅθ' ἡ πόλις ἡτύχει καὶ πάντες κακῶς ἔπραττον, οὐκ ἄρνούμεθα τοῦτο γενέσθαι· ὃν δὲ τρόπον καὶ ὧν ἔνεκ' ἐτίτθυσεν, ἐγὼ σαφῶς ὑμῖν ἐπιδείξω. Μηδεὶς δ' ὑμῶν, ὧ ἄνδρες Ἀθηναῖοι, δυσχερῶς ὑπολάβῃ καὶ γὰρ νῦν ἀστὰς γυναῖκας πολλὰς εὐρήσετε τιτθυσούσας, ἃς ὑμῖν καὶ κατ' ὄνομα, ἐὰν βούλησθε, ἐροῦμεν»⁵⁶.

Εἶναι ενδεικτικό ότι δεν χάνει ευκαιρία, αναφερόμενος στην μητέρα του, να επαναλαμβάνει τον χαρακτηρισμό «ἀστήν τ' αὐτὴν καὶ πολῖτιν εἶναι»⁵⁷. Επικαλούμενος μάλιστα την φτώχεια και τις ανάγκες που δημιούργησε ο πόλεμος, μνημονεύει τον νόμο, ο οποίος λειτουργούσε προστατευτικά για τους πολίτες και τις «πολίτιδες» που εργάζονταν στην αγορά, απαγορεύοντας την εξύβρισή τους: «Καίτοι, ὧ ἄνδρες Ἀθηναῖοι, οὐ μόνον παρὰ τὸ ψήφισμα τὰ περὶ τὴν ἀγορὰν διέβαλλεν ἡμᾶς Εὐβουλίδης, ἀλλὰ καὶ παρὰ τοὺς νόμους, οἱ κελεύουσιν ἔνοχον εἶναι τῇ κακηγορίᾳ τὸν τὴν ἐργασίαν τὴν ἐν τῇ ἀγορᾷ ἢ τῶν πολιτῶν ἢ τῶν πολιτίδων ὀνειδίζοντά τινι».⁵⁸

Η εργασία της τίτθης ή της τροφού ή, γενικότερα, της παραμάνας ανήκε στις αμιγώς γυναικείες επαγγελματικές ενασχολήσεις, που εμφανίζουν λειτουργηματικό χαρακτήρα. Στον αρχαιοελληνικό οίκο η τροφός αποτελεί μια οικεία μορφή, ένα πρόσωπο σεβαστό που έχαιρε ιδιαίτερης εκτίμησης. Τροφός φαίνεται ότι υπήρξε, σύμφωνα με την μυθολογία, η

53. IG II² 1672.

54. Αισχίνης, Κατά Τιμάρχου, 97 όπου αναφέρεται ότι η Αμοργός ήταν φημισμένη για τις αραχνοῦφαντες εσθήτες της. Βλ. και Λυσιστράτη, στιχ. 150: «κάν τοῖς χιτωνίοις τοῖς Ἀμοργίνοις».

55. Βλ. υποσ. 48.

56. Δημοσθένης, Προς Ευβουλίδην, 35.

57. Δημοσθένης, Προς Ευβουλίδην, 43.

58. Δημοσθένης, Προς Ευβουλίδην, 30-31.

θεά Δήμητρα στο παλάτι του Βασιλιά Κελεού.⁵⁹ Στα καθήκοντά τους περιλαμβανόταν συχνά και ο δηλασμός του νεογέννητου: «τὴν δὲ δηλάζουσαν Εὐπολὶς τιτθὴν δηλάστριαν ὠνόμασεν».⁶⁰ Τις περισσότερες φορές οι τροφοὶ ανήκαν στην κατηγορία των δούλων, τις οποίες συνήθιζαν, μετά από χρόνια, να απελευθερώνουν. Μια τέτοια περίπτωση αναφέρει και ο Μένανδρος στην Σαμία: «τοῦ δὲ Μοσχίωνος ἦν τίτθη τις αὕτη, πρεσβυτέρα, γεγонуῖ' ἐμὴ δεράπαιν', ἐλευθέρα δὲ νῦν».⁶¹

Οι πηγές κάνουν λόγο για τροφούς που ανήκαν στην τάξη των αστών ή «πολιτίδων» αλλά εργάζονταν από ανάγκη, εξαιτίας της φτώχειας. Είναι όμως χαρακτηριστικό ότι τις περισσότερες φορές κατείχαν μια δέση ανάλογη με αυτήν της μητέρας. Ο άλυτος δεσμός που αναπτυσσόταν ανάμεσα στο παιδί –και στην οικογένειά του πολλές φορές– και την παραμάνα του⁶² πιστοποιείται και από τις επιτύμβιες στήλες, όπου αναφέρονται οι προσωνυμίες «δικαιοτάτη» ή «φίλη» και πιο συχνά «χρηστή».⁶³ Οι στήλες αυτές μάλιστα πιστοποιούν συχνά και την απελευθέρωση τους. Η σχέση εμπιστοσύνης και αγάπης μεταξύ κυρίων και τροφών αποτυπώνεται και στις τραγωδίες. Έτσι η αφοσιωμένη τροφός της Μήδειας, στην ομώνυμη τραγωδία του Ευριπίδη, ζει με τον φόβο ότι η κυρά της μελετά κάποιο κακό⁶⁴ και εκμυστηρεύεται στον παιδαγωγό των παιδιών της Μήδειας και του Ιάσονα ότι οι συμφορές των αφεντικών τους φέρνουν θλίψη στους πιστούς δούλους και τους πληγώνουν την καρδιά.⁶⁵ Παρόμοια είναι τα συναισθήματα της πιστής τροφού της Φαίδρας που αισθάνεται «δεινὸν ἐξαίφνης φόβον» για την «συμφορά» της κυράς της.⁶⁶

Παρόμοιες σχέσεις τρυφερότητας και εμπιστοσύνης αναπτύσσονταν συχνά ανάμεσα στις γυναίκες και τις μαίες. Οι τελευταίες ήταν απαραί-

59. Πausanias, *Attika*, 39, ο οποίος αναφέρει: «Ἐποίησε δὲ Πάμφως... ἐντεῦθεν δὲ αὐτὴν ἄτε γυναῖκα Ἀργεῖαν ὑπὸ τῶν θυγατέρων τῶν Κελεοῦ κομισθῆναι παρὰ τὴν μητέρα καὶ οἱ τὴν Μετάνειραν οὕτω πιστεῦσαι τοῦ παιδὸς τὴν ἀνατροφὴν».

60. Πολυδεύκης, *Ονομαστικόν*, 3. 51.

61. Μένανδρος, *Σαμία*, στιχ. 236-238.

62. Βλ. A.W. Gomme, «The position of women in Athens in the fifth and fourth centuries», *Class. Phil.* XX, 1925, σελ. 20 – 21, ο οποίος αναφέρεται ιδιαίτερα στην παραμάνα της Παμφίλης στους Επιτρέποντες, την γριά Σωφρόνη.

63. Βλ. μ.ά. «Θεοξένη τίτθη χρηστή» (I II² 11647), «Παίδευσις τίτθη χρηστή» (I II² 12387), «Πυνέτη τίτθη χρηστή» (I II² 12559). Πρβλ. και Mary R. Lefkowitz, «Wives and Husbands», *Greece and Rome* XXX, 1983, σελ. 67-81, που σημειώνει ότι τον 4^ο π.Χ. αι. οι επιτύμβιες επιγραφές μνημονεύουν την απασχόληση των γυναικών.

64. Ευριπίδης, *Μήδεια*, στιχ. 37: «δέδοικα δ' αὐτὴν μή τι βουλεύσῃ νέον».

65. Ευριπίδης, *Μήδεια*, στιχ. 54-55: «... χρηστοῖσι δούλοις ξυμφορὰ τὰ δεσποτῶν κακῶς πίτνοντα, καὶ φρενῶν ἀνδάπτεται».

66. Ευριπίδης, *Ιππόλυτος*, στιχ. 433-434.

τητες για την γέννα και το λειτούργημά τους είχε αδιαμφισβήτητη κοινωνική εκτίμηση. Συχνά μάλιστα έκαναν χρέη γιατρού σε αρκετές αρρώστιες.⁶⁷ Σύμφωνα με την μαρτυρία του Πλάτωνα, ο Σωκράτης τόνιζε ότι ήταν γιος της Φαιναρέτης «... μαίας μάλα γενναίας τε καὶ βλοσυρᾶς...»⁶⁸. Ο σεβασμός που αποδιδόταν στις μαίες είναι διάχυτος και σε επιτύμβια όπως το ακόλουθο: «Φανοστράτη Μελιτέως γυνή. Μαῖα καὶ ἰατρὸς Φανοστράτη ἐνθάδε κεῖται οὐδενὶ λυπηρά, πᾶσι δὲ θανοῦσα ποδεινή».⁶⁹

Μια αρνητική εκτίμηση για τις μαίες απαντάται στον Αντιφάνη και συγκεκριμένα στο έργο του «Μισοπόνηρος»: «εἴτ' οὐ σοφοὶ δῆτ' εἰσὶν οἱ Σκύδαι σφόδρα, οἱ γενομένοισιν εὐθέως τοῖς παιδίοις διδόασιν ἵππων καὶ βοῶν πίνειν γάλα; οὐ μὰ Δία τιτθὰς εἰσάγουσι βασκάνους, καὶ παιδαγωγοὺς αὖθις, ὧν μεῖζον <κακὸν οὐκ ἔστιν οὐδέν, μετά> γε μαίας νῆ Δία· αὗται δ' ὑπερβάλλουσι».⁷⁰

Είναι ωστόσο πιθανό, οι μαίες να μην ενέπνεαν πάντα μεγάλη εμπιστοσύνη στο οικογενειακό περιβάλλον των γυναικών, τις οποίες ξεγεννούσαν, όχι για την χρησιμότητα ή τις ικανότητές τους αλλά γιατί γίνονταν, όπως άλλωστε συμβαίνει και με τους γιατρούς, κοινωνοί κάποιων μυστικών. Ο Αριστοφάνης πάντως δεν χάνει ευκαιρία να εκφράσει στις κωμωδίες του υπόνοιες σχετικά με περιπτώσεις αγοράς ή αντικατάστασης νεογνών ενοχοποιώντας για τις ενέργειες αυτές τις μαίες⁷¹, απηχώντας όμως ταυτόχρονα και τους μύχιους φόβους της κοινής γνώμης.

Οι γυναίκες άρχισαν να σπουδάζουν «επίσημα» την ιατρική επιστήμη κατά την διάρκεια της ελληνιστικής περιόδου. Φαίνεται ότι στην κλασική Αθήνα υπήρχε νόμος, ο οποίος, όπως υποστηρίζεται,⁷² απαγόρευε στους δούλους και στις γυναίκες να γίνονται γιατροί. Μια νέα κοπέλα

67. H. MacClees, A Study of Women in Attic Inscriptions, New York 1920, σελ. 31.

68. Πλάτων, Θεαίτητος, 149.

69. I G II² 6873.

70. Αθήναιος, Δειπνοσοφισταί, ΣΤ', 226 9d.

71. Θεσμοφοριάζουσες, στιχ. 339-340: «ἢ παιδίον ὑποβαλλομένης κατεῖπεν» και στιχ. 502-509: «Ἐτέραν δ' ἐγὼ δ' ἢ ἴφασκεν ὠδίνειν γυνὴ δέχ' ἡμέρας, ἕως ἐπρίατο παιδίον. Ὁ δ' ἀνὴρ περιήρχετ' ὠκυτόκι' ὠνούμενος· τὸ δ' εἰσέφερε γραῦς ἐν χύτρᾳ, τὸ παιδίον, ἵνα μὴ βοῶν, κηρίῳ βεθυσμένον. Εἶδ' ὥς ἐνευσεν ἡ φέρουσ', εὐθύς βοᾷ· <Ἄπελθ' ἄπελθ' ἤδη γάρ ὦνέρ μοι δοκῶ τέξειν> τὸ γὰρ ἥτρον τῆς χύτρᾳς ἐλάκτισεν». Βλ. Α. Δημοπούλου, «Μαίες και τροφοί στην Ελληνορωμαϊκή αρχαιότητα: Γυναικεία επαγγέλματα και σχέσεις δικαίου» στο Digesta, Επιστημονικό περιοδικό του τμήματος Νομικής του Δημοκριτείου Πανεπιστημίου Θράκης, 3, σελ. 55επ.

72. Κ. Μπουρδάρα, «Η άσκηση του ιατρικού επαγγέλματος από την γυναίκα στις ελληνικές πόλεις και στο Βυζάντιο» στο Συμβολές στην έρευνα του αρχαίου ελληνικού και ελληνιστικού δικαίου, 2, σελ. 10.

όμως, η Αγνοδίκη⁷³ –αφού έκοψε τα μαλλιά της και φόρεσε ανδρικά ρούχα– αποφάσισε να μάθει την ιατρική και εμπιστεύθηκε την εκπαίδευσή της στον Ηρόφιλο, κατά πάσα πιθανότητα το τελευταίο τέταρτο του 4^{ου} π. Χ. αιώνα. Την εποχή εκείνη πολλές Αθηναίες αντιμετώπιζαν τον θάνατο γιατί δεν ήθελαν να καλέσουν γιατρούς –άνδρες–όταν αρρώσταιναν. Πολλά ήταν και τα δύματα των τοκετών γενικότερα, λόγω της έλλειψης γυναικών μαιευτήρων. Αφού λοιπόν έμαθε την επιστήμη αυτή, η Αγνοδίκη, έσπευδε σε βοήθεια των επίτοκων γυναικών, μόλις μάθαινε ότι αρχίζαν οι πόνοι του τοκετού. Αν η γυναίκα δεν ήθελε να την εμπιστευθεί, νομίζοντας ότι ήταν άνδρας, εκείνη σήκωνε τα ρούχα της και αποκάλυπτε το φύλο της. Έτσι οι γυναίκες δέχονταν να τις βοηθήσει να ξεγεννήσουν. Το γεγονός όμως αυτό δεν μπορούσε να μείνει για πολύ καιρό κρυφό. Η φήμη της Αγνοδίκης άρχισε να εξαπλώνεται, γεγονός το οποίο προκάλεσε την πολεμική των ανδρών συναδέλφων της. Στο τέλος καταγγέλθηκε «ὡς ἀκολασταίνων ἄνδρας». Η Αγνοδίκη προσήλθε στο δικαστήριο, απέδειξε ότι ήταν γυναίκα και αθώωθηκε. Η πολεμική όμως εναντίον της συνεχίστηκε με την κατηγορία ότι ασκούσε παράνομα το ιατρικό επάγγελμα. Χάρη στις ενέργειες των Αθηναίων γυναικών όμως πέτυχε τελικά να απαλλαγεί και από αυτή την κατηγορία.

Ο δόρυβος και οι συζητήσεις που προκλήθηκαν από την περιπέτεια της Αγνοδίκης έφεραν στην επιφάνεια τους κινδύνους που εγκυμονούσε η έλλειψη γυναικών γιατρών –κυρίως μαιευτήρων– για την υγεία και την ζωή των γυναικών της Αθήνας. Στο τέλος αναγκάστηκαν να επιτρέψουν στις ελεύθερες γυναίκες να σπουδάζουν ιατρική. Μετά το πέρας των σπουδών τους μπορούσαν να ασκήσουν την επιστήμη τους είτε ως ιδιώτες γιατροί είτε ως «δημοσιεύοντες».⁷⁴ Σχετικά με την αμοιβή τους δεν υπάρχουν πληροφορίες. Φαίνεται μόνο ότι οι «δημοσιεύοντες» γιατροί πληρώνονταν με πάγια αντιμισθία από την πόλη, η οποία ήταν υπεύθυνη για την πρόσληψή τους. Δεν είναι γνωστό αν η αμοιβή ανδρών και γυναικών ήταν ίση, ούτε αν υπήρχε η δυνατότητα να παρεμβαίνουν οι γιατροί στην δικαιοσύνη. Ο Δημοσθένης, στον Κατά Κόνωνος αικείας λόγο του,⁷⁵ υπονοεί ότι ο γιατρός μπορούσε να «γνωμοδοτήσει» για την σοβαρότητα των τραυμάτων κάποιου πολίτη ή να καταθέσει ως μάρτυρας για την ασθένειά του. Μολονότι όμως δεν κάνει διάκριση στην αναφορά του σε άνδρες ή γυναίκες γιατρούς, δεν φαίνεται πιθανό –και ασφαλώς μπορεί να θεωρηθεί πρόωμο– να περιλαμβάνονταν σε αυτούς και γυναίκες.

73. Hyg. Fab. 274.

74. Κ. Μπουρδάρα, ό.π., σελ. 10 επ.

75. Δημοσθένης, Κατά Κόνωνος αικείας, 10-11.

Ένας άλλος, διαφορετικός, χώρος δράσης των γυναικών εστιάζεται στους αγρούς. Ο Δημοσθένης επισημαίνει, για άλλη μια φορά, ότι πολλές αστές γυναίκες ήταν αναγκασμένες να πηγαίνουν μακριά, έξω από τα όρια της πόλης, στους αγρούς, προκειμένου να δουλέψουν στα αμπέλια ως τρυγήτριες.: «Ὡς γὰρ ἐγὼ ἀκούω, πολλαὶ καὶ τιτθαὶ καὶ ἔριδοι καὶ τρυγήτραι γεγόνασιν ὑπὸ τῶν τῆς πόλεως κατ' ἐκείνους τοὺς χρόνους συμφορῶν ἀστὰὶ γυναῖκες, πολλαὶ δ' ἐκ πενήτων πλούσιαι νῦν»⁷⁶.

Στο ζήτημα της εργασίας των γυναικών έξω από την πόλη αναφέρεται και ο Αριστοτέλης στα Πολιτικά του, που διερωτάται όμως πώς μπορούν οι Αθηναίοι να εμποδίζουν τις γυναίκες των φτωχών να περιπλανιούνται μακριά: «Παιδονόμος δὲ καὶ γυναικονόμος, καὶ εἴ τις ἄλλος ἄρχων κύριός ἐστι τοιαύτης ἐπιμελείας, ἀριστοκρατικόν, δημοκρατικόν δ' οὐ (πῶς γὰρ οἶόν τε κωλύειν ἐξιέναι τὰς τῶν ἀπόρων;)»⁷⁷.

Υπήρχε βέβαια πάντα και μια κατηγορία γυναικών που εργάζονταν στην γεωργία βοηθώντας τους άνδρες της οικογένειας. Η γυναικεία εργασία στους αγρούς έχει μερικές φορές εξηγηθεί με όρους απάντησης στην κρίση και συγκεκριμένα στην διάλυση της Αττικής που προκλήθηκε από τον Πελοποννησιακό πόλεμο, ιδιαίτερα στα τελευταία στάδια και την οικονομική κρίση του 4^{ου} π.Χ. αιώνα. Δεν υπάρχει αμφιβολία ότι οι αναστατώσεις αυτές έσπρωξαν αρκετές γυναίκες στην εργασία με σκοπό την επιβίωση. Άλλωστε δεν υπήρχαν χρήματα που θα μπορούσαν να καλύψουν τις ανάγκες με την αγορά των αναγκαίων δούλων. Μολονότι λοιπόν το status των γυναικών που δούλευαν στην γεωργία είναι δύσκολο να αποδειχτεί, μπορεί να υποτεθεί ότι οι εργαζόμενες της κατηγορίας αυτής ήταν στην πλειοψηφία τους γυναίκες και κόρες φτωχών οικογενειών.⁷⁸

Ένα χαρακτηριστικό παράδειγμα εντοπίζεται στην κωμωδία του Μένανδρου «Δύσκολος», όπου εμφανίζεται η θυγατέρα του Κνήμονα, να δουλεύει και αυτή φιλότιμα στα χωράφια βοηθώντας τον πατέρα της: «Πλησίον γὰρ τὴν νάπην σκάπτει με]δ' ἡμῶν».⁷⁹ Ενδεικτική είναι επίσης και η εικόνα των γυναικών που μαζεύουν τους καρπούς των δέντρων.⁸⁰

76. Δημοσθένης, Προς Ευβουλίδην, 45.

77. Αριστοτέλης, Πολιτικά, 1300^a 4-5. Μερικές γυναίκες αγροτών συνήθιζαν να φέρνουν στην αθηναϊκή αγορά ζώα για πούλημα. Βλ. Eva Cantarella, ό.π. σελ. 89 και K. Dover, Greek popular morality in the time of Plato and Aristotle, Oxford, 1974, passim.

78. Αριστοτέλης, ό.π., 1323a 5: «τοῖς γὰρ ἀπόροις ἀνάγκη χρῆσθαι καὶ γυναιξὶ καὶ παισὶν ὥσπερ ἀκολούθοις διὰ τὴν ἀδουλίαν». Βλ. και Roger Brock, «The Labour of Women in Classical Athens», C.Q. 44, 1994, σελ. 343 επ.

79. Μένανδρος, Δύσκολος, στιχ. 351-352.

80. E. Fantham, H. Peet Foley, N. Boymel Kampen, S.B. Pomeroy, H. Alan Shapiro, ό. π., σελ. 147, εικόνα 3.23.

Μια γυναικεία εργασία που απαντάται στις πηγές και συνάπτεται με το ζήτημα του γάμου των γυναικών αλλά, συνακόλουθα, και των ανδρών, είναι αυτή της «προμνήστριας», που δεν ήταν άλλη από την «προξενήτρα» των νεώτερων χρόνων. Οι προμνήστριες είχαν ως έργο να μεσολαβήσουν στους γονείς του νέου ή της νέας ώστε να παντρεύουν τα παιδιά τους: «καὶ προμνήστριαι μὲν αἱ συνάγουσαι τὸν γάμον. Σικελιῶται δ' αὐτὰς καλοῦσι προμυδικτρίας, οἱ δ' Ἀττικοὶ καὶ μνήστριαν τὴν προμνήστριαν ὀνομάζουσιν»⁸¹.

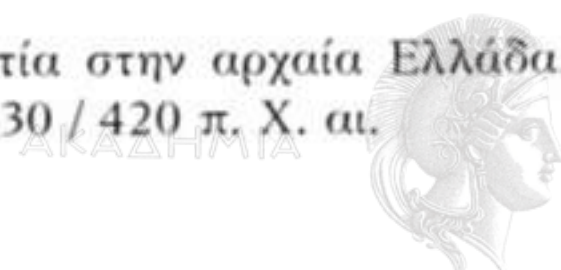
Είναι δεδομένο βέβαια ότι η μεσολάβηση αυτή ενδιέφερε περισσότερο όσους είχαν κορίτσια αφού ήταν γνωστός ο φόβος των οικογενειών μήπως μείνουν ανύπανδρες οι θυγατέρες τους. Άλλωστε η παρουσία δηλυκών μελών δεν ήταν χρήσιμη για την οικογένεια και επιβάρυνε τον οικογενειακό προϋπολογισμό, αφού η γυναίκα δεν ήταν παραγωγικό μέλος αλλά έπρεπε να την συντηρούν εφ' όρου ζωής. Ήταν λοιπόν η προμνήστρια σημαντικό πρόσωπο τόσο για την ανύπανδρη κόρη όσο και για την οικογένεια γενικότερα. Φαίνεται ωστόσο ότι, παρά την αναμφισβήτητη χρησιμότητά της και την συνακόλουθη σπουδαιότητα του ρόλου της, δεν είχε στην κοινωνία την εκτίμηση, την οποία απολάμβανε η τροφός αλλά και η μαία. Ο Πλάτων μάλιστα, στον Θεαίτητο, αναφέρει χαρακτηριστικά ότι οι έντιμες γυναίκες αρνούνταν να γίνουν προμνήστριες: «Οὐ γάρ, ἀλλὰ διὰ τὴν ἄδικόν τε καὶ ἄτεχνον συναγωγὴν ἀνδρὸς καὶ γυναικός, ἧ δὴ προαγωγία ὄνομα, φεύγουσι καὶ τὴν προμνηστικὴν ἄτε σεμναὶ οὔσαι αἱ μαῖαι, φοβούμεναι μὴ εἰς ἐκείνην τὴν αἰτίαν διὰ ταύτην ἐμπέσωσιν»⁸².

Με τον γάμο και τα γαμήλια δρώμενα συνάπτεται και ο ρόλος της νυμφεύτριας. Η παρουσία της φαίνεται σημαντική αφού, μετά τις τελετουργίες της εισόδου των νεονύμφων στο καινούργιο σπιτικό, η νυμφεύτρια είναι αυτή που οδηγεί το ζεύγος στον νυφικό δάλαμο. Η νυμφεύτρια εικονίζεται στην συνέχεια καθισμένη στην νυφική κλίνη πλάι στην νύφη ενώ γύρω τους βρίσκονται τέσσερις γυναίκες, κατά πάσα πιθανότητα οι θαλαμεύτριες, που ασχολούνται με την ετοιμασία όλων όσα είναι αναγκαία για την γαμήλια νύκτα.⁸³ Η σκηνή αυτή αποτυπώνεται σε όστρακο, το οποίο όμως είναι σε μεγάλο βαθμό φθαρμένο και δεν μπορεί να φανεί αν είναι παρών και ο γαμπρός. Σε ένα ανάγλυφο πάντως υπάρχει μια παρόμοια σκηνή όπου ο γαμπρός εικονίζεται ξαπλωμένος στην συζυγική κλίνη ενώ η νύφη κάθεται στην άκρη του κρεβατιού, στα γόνατα μιας γυ-

81. Πολυδεύκης, Ονομαστικόν, 3.31.

82. Πλάτων, Θεαίτητος, 149.

83. Carola Reinsberg, Γάμος, εταίρες και παιδευαστία στην αρχαία Ελλάδα, Αθήνα 1993, σελ. 90, εικ. 19. Όστρακο γαμικού λέβητος, 430 / 420 π. Χ. αι.

ναίκας, που είναι μάλλον η νυμφεύτρια.⁸⁴ Ο ρόλος της τελευταίας είναι αναμφισβήτητα σημαντικός, όπως συνάγεται και από την σχετική αναφορά του Πολυδεύκη, ο οποίος χαρακτηρίζει την νυμφεύτρια ως εξής: «ή διοικουμένη τὰ περὶ τὸν γάμον γυνὴ νυμφεύτρια καὶ θαλαμεύτρια»⁸⁵. Δεν είναι ωστόσο γνωστό αν με τα καθήκοντα της νυμφεύτριας επιφορτιζόταν συνήθως κάποια σεβαστή συγγένισσα ή αν επρόκειτο για μια γυναίκα, η οποία αναλάμβανε κατ' επάγγελμα το έργο της νυμφεύτριας και αμειβόταν για τις υπηρεσίες της. Ούτε μπορεί να αποκλειστεί βέβαια η συνύπαρξη των δύο εκδοχών σε ένα πρόσωπο.

Αντίθετα, επαγγελματίες ήταν, πριν από την νομοθεσία του Σόλωνα τουλάχιστον, οι μοιρολογίστρες που προσλαμβάνονταν για να συμμετάσχουν στους επικήδειους θρήνους και στις νεκρώσιμες τελετές και έβγαζαν έτσι το μεροκάματό τους. Είναι προφανές λοιπόν ότι οι μοιρολογίστρες πρέπει να είχαν ιδιαίτερη δεξιότητα στα παραδοσιακά μοιρολόγια και γενικότερα στις εκδηλώσεις πένθους. Απαγορευόταν όμως να θρηνούν οι γυναίκες για κάποιον που δεν ήταν συγγενής τους εξ αίματος, εκτός εάν επρόκειτο για γυναίκες μεγαλύτερες των εξήντα ετών. Η απαγόρευση αυτή είχε σκοπό να λειτουργήσει αποτρεπτικά στους πολίτες ώστε να μην προσλαμβάνουν επαγγελματίες μοιρολογίστρες. Ο Δημοσθένης παραδέτει μάλιστα τον σχετικό νόμο στον λόγο του προς Μακάρτατον.⁸⁶

Οι εργασίες των γυναικών δεν εξαντλούνται εδώ. Καλύπτουν ένα ευρύτατο φάσμα που μοιάζει να επεκτείνεται αδιάκοπα. Από τις «πλύντριες» που πάσχιζαν να βγάλουν το μεροκάματό⁸⁷ μέχρι τις γυναίκες που δούλευαν μαζί με τους άνδρες τους, όπως το ανδρόγυνο που πουλούσε σουσάμι⁸⁸ ή η χρυσοχόος Άρτεμις που εργαζόταν σε κατάστημα με τον κατάσκευαστή περικεφαλαιών Διόνυσο⁸⁹, φαίνεται ότι, εκτός από ορισμένες εξαιρέσεις, οι γυναίκες είχαν εισχωρήσει σε όλους σχεδόν τους

84. Carola Reinsberg, ό. π., σελ. 90, εικ. 20. Ανάγλυφο. Λήκυθος. Μεσα του 4^{ου} π.Χ. αι.

85. Πολυδεύκης, Ονομαστικόν, 3.40.

86. Δημοσθένης, Προς Μακάρτατον, 62: «Τὸν ἀποθανόντα προτίδεςσαι ἔνδον, ὅπως ἂν βούληται. Ἐκφέρειν δὲ τὸν ἀποθανόντα τῇ ὑστεραίᾳ ἢ ἂν προδῶνται, πρὶν ἥλιον ἐξέχειν. Βαδίζειν δὲ τοὺς ἄνδρας πρόσθεν, ὅταν ἐκφέρωνται, τὰς δὲ γυναῖκας ὀπισθεν. Γυναῖκα δὲ μὴ ἐξεῖναι εἰσιέναι εἰς τὰ τοῦ ἀποθανόντος μηδ' ἀκολουθεῖν ἀποθανόντι, ὅταν εἰς τὰ σήματα ἄγῃται, ἐντὸς ἐξήκοντ' ἐτῶν γεγонуῖαν, πλὴν ὅσαι ἐντὸς ἀνεψιαδῶν εἰσι».

87. Βλ. την αφιέρωση της Σμυκίδης, της «πλύντριας», στην Ακρόπολη των Αθηνών: «Σμυκίδε πλύντρια δεκάτεν ανέδεκεν» (IG² 473), A. E. Raubitschek, *Dedications on the Athenian Akropolis*, Cambridge 1949, αρ. 380.

88. IG II² 1561, 22-30.

89. IG III¹ 69.

εργασιακούς τομείς.⁹⁰ Αψευδής μάρτυρας της πραγματικότητας αυτής αναδεικνύεται ο Πολυδεύκης, ο οποίος καταγράφει στο «Ονομαστικόν» του μια ατέλειωτη σειρά γυναικείων εργασιών: λινουργός, αλφιτοπωλήτρια, κομμώτρια, κουρίς, βαλανεύτρια, αλείπτρια, φρυγανίστρια, δερίστρια, δημιουργός, γελγόπωλις, προμνήστρια, νυμφεύτρια, θαλαμεύτρια, κοδομεύτρια, λαχανοπωλίδες και λαχανοπωλήτριαι, έριδοι, τρυγήτριαι, καλαμητρίδες, ποάστριαι, μελιτοπώλιδες, ισχαδοπώλιδες, βελονοπώλιδες, στεφανοπωλήτριαι, πλύντριες κ. α.⁹¹

Οι πληροφορίες των πηγών σχετικά με τις εργασίες των γυναικών θα μπορούσαν να χαρακτηριστούν ως ανεξάντλητες αν περιλαμβάνονταν και ορισμένοι τομείς εργασίας, οι οποίοι ταυτίζονται λιγότερο ή περισσότερο με περιθωριακούς χώρους. Πρόκειται για τις εργασίες που σχετίζονταν με την πορνεία αλλά και με άλλες δραστηριότητες, οι οποίες συνδέονταν με τον κόσμο του συμποσίου. Εκεί παρουσιάζεται μια πληθώρα επαγγελμάτων, κυρίως γυναικείων, όπως ήταν οι αυλητρίδες, οι χορεύτριες καθώς και πολλές ακροβάτισσες. Ωστόσο τα επαγγέλματα αυτά περιορίζονταν συνήθως μεταξύ του δουλικού πληθυσμού, τον οποίο διαχειρίζονταν οι δουλέμποροι. Οι τελευταίοι λειτουργούσαν, όπως προκύπτει από τους λόγους των ρητόρων αλλά και από τις κωμωδίες, σαν τους σημερινούς «ατζέντηδες», νοικιάζοντας τους δούλους για ορισμένο χρόνο έναντι συγκεκριμένης αμοιβής, από την οποία παρακρατούσαν την μερίδα του λέοντος. Χαρακτηριστική είναι η περίπτωση της αυλητρίδας Αβρότονον, η οποία, όπως παρουσιάζει ο Μένανδρος στους Επιτρέποντες, είχε νοικιαστεί στον Χαρίσιο αντί του υψηλότετου ποσού των δώδεκα δραχμών την ημέρα.⁹²

Υπάρχουν βέβαια και ορισμένοι τομείς εργασίας, στους οποίους δεν σημειώνεται η παρουσία γυναικών. Αυτό συμβαίνει κατά κύριο λόγο στις μεταλλουργικές εργασίες ή στο εμπόριο των ψαριών. Αν η έλλειψη της παρουσίας γυναικών σε αυτούς τους εργασιακούς χώρους, δεν οφείλεται σε μη επιβίωση των σχετικών πηγών, τότε πρέπει να αναζητηθεί διαφορετική αιτία της εξαφάνισης των, εν τέλει, πανταχού ευρισκόμενων γυναικών από τους χώρους της εργασίας αυτής. Δεν είναι απίθανο πάντως να έχει σχέση η διαφαινόμενη γυναικεία αποχή με την υψηλή χρηματική κλίμακα –ιδιαίτερα όσο αφορά την αγορά ψαριών– στην οποία δεν μπορούσε, επίσημα τουλάχιστον, να εισέλθει μια γυναίκα με

90. D. Schaps, *Economic Rights of Women in Ancient Greece*, Edinburg, 1979, 52-58.

91. Πολυδεύκης, *Ονομαστικόν*, *passim*.

92. Μένανδρος, *Επιτρέποντες*, στιχ. 10-11: «...πορνοδόσκῳ δώδεκα τῆς ἡμέρας δραχμὰς δίδωσι».

δεδομένη την οικονομική αποτίμηση μέχρι του μέδιμνου κριδαριού.⁹³ Πρέπει ωστόσο να σημειωθεί ότι δεν άργησε να πέσει σε αχρησία η σχετική απαγορευτική διάταξη, όπως συνέβη άλλωστε και με πολλές άλλες διατάξεις της σολώνειας νομοθεσίας. Είναι δεδομένο ότι πολλές γυναίκες, είτε ανήκαν στην πληθυσμιακή ομάδα των μετοίκων, είτε ήταν σύζυγοι Αθηναίων πολιτών, διαχειρίζονταν, καθώς φαίνεται, χρηματικά ποσά πολύ πιο σημαντικά από την αξία του μέδιμνου κριδαριού που επέτρεπε ο αθηναϊκός νόμος⁹⁴ χωρίς αυτό να προκαλεί έκπληξη και, κυρίως, χωρίς να χρειάζεται να προβληθούν κάποιες εξηγήσεις για τον τρόπο με τον οποίο αποκτήθηκαν τα ποσά αυτά. Είναι προφανές λοιπόν ότι δεν επρόκειτο για κάποιο τόσο σπάνιο ή μοναδικό φαινόμενο.

Στους δικανικούς λόγους άλλωστε αναφέρονται συχνά γυναικείες ενασχολήσεις και συμπεριφορές που προϋποθέτουν εξοικείωση αλλά και γνώση των οικονομικών δραστηριοτήτων από την πλευρά των γυναικών. Ενδεικτική είναι η περίπτωση μιας χήρας, στον κατά Διογείτονος λόγο του Λυσία,⁹⁵ η οποία κατηγορεί ευθέως, παρουσία μαρτύρων, τον πατέρα της για κατάχρηση χρημάτων, τα οποία ανήκαν στα παιδιά της. Το πιο σημαντικό όμως είναι ότι η συγκεκριμένη γυναίκα παρουσίασε, προκειμένου να τεκμηριώσει τα λεγόμενά της, λογιστικά βιβλία, μέσα από τα οποία απέδειξε ότι ο πατέρας της είχε αποσπάσει μεγάλα χρηματικά ποσά από την περιουσία του πεθαμένου συζύγου της. Κατέστησε έτσι φανερό ότι ήταν σε θέση να διαβάσει και να κατανοεί χρηματοοικονομικά θέματα.

Μια ανάλογη περίπτωση παρουσιάζει ο Δημοσθένης στον κατά Ευέργου και Μνησιβούλου λόγο του,⁹⁶ όπου η οικοδέσποινα αντιτίθεται στους δανειστές του συζύγου της λέγοντας ότι δεν δικαιούνται να πάρουν, έναντι του χρέους, πράγματα τα οποία ανήκαν στα προικία της, ήταν δηλαδή «ἐν τῇ προικὶ τετιμημένα».⁹⁷ Η παρέμβασή της αυτή αποδεικνύει ότι γνώριζε τόσο τα οικονομικά της δικαιώματα όσο και την κατοχύρωσή τους από τους ισχύοντες δικανικούς κανόνες.

Στα κείμενα παρουσιάζεται πληθώρα γυναικών που είναι εξοικειωμένες με το εμπόριο, όπως συμβαίνει με την περίπλοκη οικονομική συναλ-

93. Ισαίος, Περί του Αριστάρχου κλήρου, 10: «ὁ γὰρ νόμος διαρρήδην κωλύει παιδί μὴ ἐξεῖναι συμβάλλειν μηδὲ γυναικὶ πέρα μεδίμνου κριδῶν».

94. Υποστηρίζεται πάντως και η αντίθετη άποψη ότι, δηλαδή, το ποσό του μέδιμνου κριδαριού δεν ήταν τόσο μικρό σε σχέση με τα μέτρα της εποχής αφού επαρκούσε για την εβδομαδιαία διατροφή μιας οικογένειας. Βλ. W.K. Lacey, *The Family in Classical Greece*, London 1968, σελ. 163.

95. Λυσίας, Κατά Διογείτονος, 12 επ.

96. Δημοσθένης, Κατά Ευέργου και Μνησιβούλου, 53-59.

97. Δημοσθένης, ό.π., 57.

λαγή της Αντιγόνας στον Κατά Αθηνογένους λόγο του Υπερείδη⁹⁸ αλλά και μεριμνούν για την κατοχύρωσή τους, όπως καθίσταται φανερό στην περίπτωση του δανείου, το οποίο χορήγησε η γυναίκα του Πολύευκτου, στον προς Σπουδίαν λόγο του Δημοσθένη.⁹⁹ Άλλες πάλι εμφανίζονται να συμμετέχουν σε δικονομικούς ελιγμούς προκειμένου να διασφαλίσουν τα περιουσιακά στοιχεία της οικογένειάς τους, όπως συμβαίνει στον προς Νικόστρατον λόγο του Δημοσθένη.¹⁰⁰

Ο κατεξοχήν χώρος όμως, ο οποίος αποδεικνύει τις γνώσεις και τις ικανότητες του γυναικείου φύλου, είναι χωρίς αμφιβολία ο χώρος των τραπεζικών εργασιών, όπου κυριαρχεί η μορφή της Αρχίππης, χήρας του τραπεζίτη Πασίωνα, αρχικά δούλου και στην συνέχεια Αθηναίου πολίτη κατ' απονομήν. Πεθαίνοντας ο Πασίων, άφησε εντολή στην διαθήκη του να παντρευτεί η Αρχίππη τον Φορμίωνα, βοηδό και συνεργάτη του στην Τράπεζα και παράλληλα την προικοδότησε αφήνοντάς της ανάμεσα στα άλλα και ολόκληρη συνοικία με ακίνητα: «Τάδε διέθετο Πασίων Ἀχαρνεύς· δίδωμι τὴν ἑμαυτοῦ γυναῖκα Ἀρχίππην Φορμίωνι, καὶ προῖκα ἐπιδίδωμι Ἀρχίππῃ τάλαντον μὲν τὸ ἐκ Πεπαρήδου, τάλαντον δὲ τὸ αὐτόθεν, συνοικίαν ἑκατὸν μνῶν, θεραπαίνας καὶ τὰ χρυσία, καὶ τᾶλλα ὅσα ἐστὶν αὐτῇ ἔνδον, ἅπαντα ταῦτα Ἀρχίππῃ δίδωμι»¹⁰¹.

Είναι φανερό λοιπόν ότι η Αρχίππη δεν ήταν μια άσημη, ανώνυμη και κλεισμένη στο σπίτι της γυναίκα, μια συνηθισμένη σύζυγος και νοικοκυρά.¹⁰² Αντίθετα συμμετείχε και αυτή ισότιμα στις τραπεζικές εργασίες μαζί με τον Πασίωνα και τον Φορμίωνα και ήταν πολύ εξοικειωμένη με το χρηματοοικονομικό σύστημα. Είχε πρόσβαση στα αρχεία της Τράπεζας και λεπτομερειακή γνώση των περίπλοκων λειτουργιών της.¹⁰³ Η Αρχίππη, με άλλα λόγια, γνώριζε όλα τα θέματα επακριβώς, όπως βεβαιώνει ο Πασίων: «ἢ πάντ' ἀκριβῶς ταῦτ' εἰδυῖα».¹⁰⁴ Φαίνεται μάλιστα, σύμφωνα με τις πληροφορίες των πηγών, ότι υπήρχαν και κάποιες άλλες σύζυγοι τραπεζιτών που εργάζονταν μαζί με τους

98. Υπερείδης, Κατά Αθηνογένους, 3επ.

99. Δημοσθένης, Προς Σπουδίαν, 9επ.

100. Δημοσθένης, Προς Νικόστρατον περί ανδραπόδων απογραφής, 28.

101. Δημοσθένης, Κατά Στεφάνου Α, 28.

102. Για την ιδιαιτερότητα της περίπτωσης της Αρχίππης βλ. Lin Foxhall, «Household, Gender and Property in Classical Athens», C. Q. 39, (1989), σελ. 29.

103. Βλ. Ed. Cohen, «Τράπεζες και τραπεζικές εργασίες στην κλασική Αθήνα» στο Συμβολές στην έρευνα του αρχαίου ελληνικού και ελληνιστικού δικαίου, 2, σελ. 167 επ., ο οποίος αναφέρει επιγραμματικά ότι η Αρχίππη ούτε αποκλειστικά Αθηναία ήταν ούτε αποκλειστικά ξένη. Βλ. και D. Whitehead, «Woman and Naturalisation in Fourth Century Athens: The Case of Archippe», C. Q. 36, (1986), σελ. 109-114.

104. Δημοσθένης, Υπέρ Φορμίωνος, 14.

άνδρες τους και γνώριζαν τα «μυστικά» των τραπεζικών εργασιών¹⁰⁵.

Οι περιπτώσεις αυτές, πάντως, αν δεν αποτελούσαν εξαιρέσεις, εξαιτίας του ειδικού ενδιαφέροντος της πόλης για τον τραπεζικό τομέα –πράγμα το οποίο φαίνεται σφόδρα πιθανό– θα μπορούσαν να οδηγήσουν στην υπόθεση πως η αθηναϊκή έννομη τάξη κατέληξε να αναγνωρίζει, σιωπηρά βέβαια, το δικαίωμα κάποιων γυναικών να ασκούν οικονομικές δραστηριότητες, να έχουν περιουσία και να την διαχειρίζονται οι ίδιες.

105. Φαίνεται ότι ήταν τραπεζική πρακτική να παντρεύουν οι άνδρες τις γυναίκες τους με δούλους, τους οποίους απελευθέρωναν και τους εμπιστεύονταν την Τράπεζα τους. Βλ. για παράδειγμα τον τραπεζίτη Σωκράτη, ο οποίος έδωσε την γυναίκα του στον Σάτυρο και τον Σωκλή που πάντρεψε την δική του γυναίκα με τον Τιμόδημο. Η ίδια πρακτική συναντάται και στην Αίγινα όπου ο τραπεζίτης Στρυμόδωρος πάντρεψε την γυναίκα του με τον δούλο του Ερμαίο. Μετά τον θάνατό της, μάλιστα, πάντρεψε την κόρη του με τον ίδιο δούλο. (Δημοσθένης, Υπέρ Φορμίωνος, 28-30: «οὐ γὰρ ἀγνοεῖ τοῦτο, οὐδ' αὐτὸν λέληθεν, οὐδ' ὑμῶν πολλούς, ὅτι Σωκράτης ὁ τραπεζίτης ἐκεῖνος, παρὰ τῶν κυρίων ἀπαλλαγείς ὥσπερ ὁ τούτου πατήρ, ἔδωκε Σατύρῳ τὴν ἑαυτοῦ γυναῖκα, ἑαυτοῦ ποτὲ γενομένῳ. ἕτερος Σωκλῆς τραπεζίτευσας ἔδωκε τὴν ἑαυτοῦ γυναῖκα Τιμοδήμῳ τῷ νῦν ἔτ' ὄντι καὶ ζῶντι, γενομένῳ ποθ' αὐτοῦ. καὶ οὐ μόνον ἐνθάδε ταῦτα ποιοῦσιν οἱ περὶ τὰς ἐργασίας ὄντες ταύτας, ἀλλ' ἐν Αἰγίνῃ ἔδωκεν Στρυμόδωρος Ἑρμαίῳ τῷ ἑαυτοῦ οἰκέτῃ τὴν γυναῖκα, καὶ τελευτησάσης ἐκείνης ἔδωκε πάλιν τὴν θυγατέρα τὴν ἑαυτοῦ».

SUMMARY

PHOTINI DEKAZOY-STEPHANOPOULOU: *Works and activities of women in Classical Athens*

Source's information about women's activities in classical Athens usually refers to the "chores within the house" and is focused to their established household duties.

There are, nonetheless, some sources, although few, which offer information about the "out of the house" activities of the women, which cover a very wide range of works. So, we can attend, through these sources, a number of women who used to hang out at the market in order to sell fruit and vegetables, peas, beans, eggs, honey. Some were producers and sellers at the same time. Meanwhile, there were women who processed the wool and created textiles, used to sell threads or worked at clothes handicrafts. There are very often referred women who prerared and then used to sell bread. Some of these bakers were actually demonstrating noticeable dynamism for the assertion of their rights and they were hesitating to lodge charges in case of damage of their goods. Some others used to run taverns and motels, other used to work as nannies or midwives, while other worked out of the city's boundaries, in the farms, as grape pickers. There were also laundresses, hairdressers, confectioners, perfume sellers, goldsmith et al.

Financial activities of women are of particular interest, since they seem to manage big amounts, forcefully assert the assets belonging to them and establish their financial rights, while it seems that the bank sector was a preferential employment sector for some women, who intimately knew it and had a dynamic presence thereat.

The sources' research highlights a wide range of works of the female population of classical Athens. It is obvious that the Athenian women had entered, quietly and silently, in most working sectors and had actually reversed most of the restrictions imposed by the society and the law.